

Ukraina Ida ja Lääne vahel

Jüri Tamm (RiTo 6), Riigikogu liige, Eesti–Ukraina parlamendi vahelise sõprusrühma esimees, Mõõdukad

Ukraina integreerumist Euroopasse raskendab asjaolu, et Ukrainas ei toimi paljud demokraatia protsessid ning enamik rahvastikust ei mõista nende tähtsust ega väärtust.

Käesoleva kirjutise üks eesmärke on kirjeldada Ukraina–Eesti parlamendi vahelise sõprusrühma tegemisi. Praktiliste kaalutluste ja ettepanekute juures püüdsin lähtuda asjaolust, et Ukraina on juba mitu aastat erinevatel põhjustel poliitikute, riigijuhtide ja analüütikute huviobjekt ning Eesti idasuunalise välispoliitika üks prioriteete. Mida põhjalikumalt ma seda teha püüdsin, seda enam kerkis küsimusi, millele vastuste leidmine vajab retke minevikku.

Lähtekohaks sai eeldus, et rahulolu ja eduka koostöö aluseks on teineteisemõistmine, mis üksikisiku, kollektiivi, kogu ühiskonna tasandil võib tugineda emotsioonidele ja/või teadmistele. Mida aeg edasi, seda enam mõistsin, kui pealiskaudsed või tendentslikud need teadmised on. Ka minul endal, hoolimata ligi 20–aastasest elukogemusest sellel maal ja selle rahva keskel. Kõigest eespool öeldust lähtuvalt pean hoopis vajalikumaks peatuda lähemalt Ukraina ajalool ja selle seostamisel tänapäevaga. Loodan, et niisugune lähenemine etteantud teemale on sõprusrühma argipäeva tegemiste taustal huvipakkuvam ja ka hariv.

Suurim Euroopas

Ukraina asub geograafiliselt Euroopa keskpunktis (vastav silt püstitati ligikaudu 300 km kaugusele Kiievist). Sõna "Ukraina" tähendab sellele vaatamata "piiriala". On ka teine hüpotees: ukrainakeelne sõna "krajina" märgib "maad, riiki" – aastatuhandete alguses Ida–Euroopa ainukest. Teadmata ajast saadik on see maa olnud paljude kultuuride ja religioonide ristumisrajal. Nende vastastikune mõju ilmneb ühest küljest kokkusulamises ja vastastikusel rikastumises, teisest küljest igaveses vastuolulisuses.

Ukraina ajaloolise staatuse parim näide on Karl Jaspersi arvamus: "Herodotose ajast saadik on Lääne ja Ida vahelisele vasturääkivusele vaadatud kui igipõlisele ja igavesele nähtusele, mis uutes vormides avaldub siin." See maa on kahtlemata ainus Euroopas, kus katoliku ja õigeusu kiriku mõjusfääri piirid ei kattu riigipiiriga, vaid läbivad riigi territooriumi, jagades selle kaheks võrdseks osaks.

Ukraina on silmatorkavalt eripärase kultuuriga, kütkestava ajalooga maa. Oma "vanema venna" Venemaa varju hüljates sõlmib ta taassündinud suveräänse riigina sidemeid rahvusvahelise üldsusega. See tõsiasi mõjutab paratamatult kogu ümbritsevat regiooni, sest 604 000–ruutkilomeetrise alaga on Ukraina suurim riik Euroopas, seal elab 50 miljonit inimest.

Pärast 1991. aastal N Liidu lagunemisele järgnenud optimistliku demokraatia arengu algust on minul sobiv kirjeldada praegust Ukraina olukorda just veini valmistamisega seonduvate

protsesside ja mõistetega, nagu "majanduslik käärimine" ja "poliitiline laagerdumine". Kahjuks on kümme aastat liiga lühike aeg, et välja juurida igapäevaseid nõukogude mentaliteedi ilminguid, mis ei sobi kokku nn demokraatliku riigi staatusega. Ilmselt edust hoolimata on Ukraina positsioon ebaselge ja kindlalt piiritlemata ehk veini terminoloogiat jätkates – läänepärasesse pudelisse villimiseks ja seal rahulikuks küpsemiseks veel toores.

28. juunil 1996 vastu võetud Ukraina uus põhiseadus, mis on otsese mõjuga kõrgeim seadus ning omab jõulist demokraatia ja progressi potentsiaali, ei ole veel täielikult saanud posttotalitaarse riigi "suveräänseks ja iseseisvaks, demokraatlikuks, sotsiaalseks õigusriigiks" muutmise vahendiks (Ukraina põhiseaduse § 1). Seetõttu ootavad ka Ukraina põhiseaduse reformiga seonduvad probleemid ja paradoksid lahendamist.

Ajalooline Ukraina

Ukraina poliitilise süsteemi ajalugu algab Kiievi–Vene aegadest (12.–14. sajand). Kogu Kiievi–Vene kuulus Ida–Bütsantsi kristluse alla, kuid oli vaba Kuldhordi idamaise despotismi mõjust, mis valitses hiljem Moskva tsaaririigis. "Kuigi ta oli vastavalt olukorrale absoluutne ja vägev, ei peetud vürsti tsaariks. Oli võimatu määrata, mis oli ülekaalus – idamaised elemendid või vabadus, väljajagatud maa seadus või monokraatia," kirjutab Ukraina suur ajaloolane Kostomarov. Ukraina lääneosa omariiklus ei sisaldanud üldse Aasia despotismi traditsioone, vaid arendas hoopis Lääne feodalismi. Sellest ajast on nende kahe vastuolulise kultuuritraditsiooni vastastikused mõjutused lükanud Ukrainat otsima sünteesi iseenda leidmise kaudu, tehes sellest protsessi loomuliku initsiaatori.

Silmapaistva Ukraina filosoofi Lipinski 1920. aastatel esitatud arvamuse kohaselt peaks Ukraina enesemääramine põhinema kahel tendentsil: lahutada selleks, et ühineda. Tema sõnul on "Ukraina ja Moskva vaheline erinevus mitte keeles, usus ega hõimuküsimuses..., vaid teistsuguses, sajanditevanuses poliitilises korralduses, teistsugustes tippude ja madalike, riigi ja inimeste vahelistes suhetes... Ning tuginedes vaid sääraسته poliitilistele erinevustele on võimalik ainult poliitiliste, mitte aga rahvuskultuuriliste ega sotsiaalsete loosungite all Kiievit Moskvast eraldada". Teisest küljest, "olles sündinud Euroopa kultuurist, mitte Aasia omast, peaks Ukraina kultuur end oma emast Läänest ja Poolast nabaväädi lõikamisega lahutama. Et tõeks saada, et sündida... kuid sellisel moel, et mitte uppuda Suure Venemaa ookeani. See probleem on ukrainlastel viimase aastatuhande jooksul lahendamata".

Tänapäeval ilmutab nn Ida–Lääne lahkeli ennast uue jõuga. Lääne mõju all toimuvad reformiprotsessid SRÜ riikides (Ukraina kaasa arvatud) on paratamatult "enda piiramise ohus, pidades silmas survet nendele riikidele teha oma esimesed reformid teoks nii lühikese ajaga, võtta üle välismaiseid regulatsioone ilma neid kriitiliselt kaalumata, riskides kaotada omaenda õigussüsteemide sisemine seostatus". Et seda protsessi loomulikumaks ja tugevamaks muuta, on tähtis läänelikuma tuleviku nimel leida sellele põhi omaenda minevikust. Sellisel moel saavad lahenduse enesemääramise ja õigusreformi probleemid, samuti saab välja selgitada kõige loomulikud raskuste ületamise vahendid.

Pärast 1991. aastat kasvas kogu riigis tohutult huvi oma maa ajaloo vastu. Tänapäeval aga muutub ajalugu jälle teadmise sfäärist olnu mõistmise sfääriks. Alles nüüd saab Ukraina

endale mitmetahulised kontuurid ning ajaloo "perspektiivide mitmekesisus" muutub selgepiiriliseks. Sageli peab ümber kirjutama varem ametlikult esitatud Nõukogude Ukraina ajaloo. Sellega seoses tuleb päevavalgele märkimisväärseid fakte ja dokumente. See toob tänapäeva ukrainlaste kultuuris ja teadvuses esile tähelepanuväärseid Lääne kultuuri elemente ja annab natuke lootust üleminekuperioodi edukaks läbimiseks ning lubab suhtuda nüüdisaegse Ukraina poolt valitud Euroopasse integreerumise protsessi kui kojunaasmisse. Oma väikese panuse sellesse on püüdnud anda ka Eesti. Peale selle avalduvad Ukraina püüdlused põhiseadusliku õiguse kaudu, soovina oma kohaliku õigussüsteemi juurte juurde tagasi pöörduda ja seda ka realiseerida.

Põlip Orlõki põhiseadus aastast 1719

Eespool toodust lähtudes oleks asjakohane ja ka huvitav vaadelda lähemalt Ukraina ajaloo kasakate perioodi (16.–18. sajand) ja tol ajal (1710) koostatud Põlip Orlõki põhiseadust. See oli aeg, mil peamiselt traditsioonilises vormis toimunud õigus arendati riigi põhiseaduslike joontega säteteks, et ehitada Kasaka–Hetmani riiki, mille peamiseks tõukejõuks oli mitmenäoline värvikas kasakate kultuur. Eredaim näide neist sätetest on Põlip Orlõki põhiseadus 1710. aasta 5. aprillist. Selle dokumendi põhiidee oli deklareerida, tõendada ja institutsionaliseerida Ukraina rahva õigus iseseisvusele (sel ajal peamiselt Venemaa alt), vabadusele ja enesemääramisele. Selle mõtte elluviimine rajanes, kui kasutada nüüdisaegset sõnastust, riigi ülesehitamise põhimõtetel. See põhiseadus loodi kahepoolse lepinguna hetmani ja Zaporizžja kohorti vahel, kes esindasid Ukraina rahvast. Esimeses paragrahvis käsitletakse õigeusku riigi valitseva usuna. Teises paragrahvis pannakse paika riigipiirid. Kuuendas – kõige tähelepanuväärsemas – kehtestatakse riigivõimu juhtimise ja tegutsemise põhimõtted kooskõlas selle hargnemisega seadusandlikuks, täidesaatvaks ja kohtulikuks võimuks.

Seadusandlik võim kuulus Raadale, mis moodustati küllalt demokraatlikul viisil (Raada nime kannab ka tänapäeva Ukraina parlament). Kohtulik võim pidi toimima iseseisvalt, nii et isegi hetmani "teadlik või tahtmatu" võimalik seadusemurdmine allus Üldkohtule, millele "igaüks peab kui seadusest seatud kõigekõrgemale alistuma". Võib vaielda, kas see oli esimene Mandri–Euroopas või kogu maailmas (võttes arvesse *Magna Charta*'t 1215. aastast ja hilisemat *Bill of Rights* i). Vastus oleneb arvessevõetavate faktorite prioriteedist: kas on tähtsam põhiseaduse kavandite eelkäija roll või kavandite täiuslikkus. Kahtlemata oli Orlõki põhiseadus esimene dokument sellise pealkirjaga ja ta tõi esile briljantseid ideid, mida ei õnnestunud slaavi alal realiseerida.

Vaieldamatu tõsiasi on see, et too põhiseadus demonstreeris jõulist poliitilise vabaduse ja liikumise potentsiaali, dünaamikat, mis tähendas rahva arengut ja tegelikku moodustumist poliitilise üksusena. See potentsiaal arvatakse olevat kinnitatud ukrainlase hinge ja meelsusesse, ja sellest loodetakse viljakandvust tänapäeval.

Ukraina põhiseaduse rakendumise tagapõhi

Ukraina ühiskonna peamiseks iseärasuseks on selle ebatavaline dünaamika, mis valdab tänapäeval kogu maailma.

Posttotalitaarsete ühiskondade tavapärane dünaamilisus seguneb kvalitatiivselt teist tüüpi dünamismiga, nagu organismi sünni ja kasvu protsessid segavad elutoetavaid protsesse. Uute objektide tekkimine puudutab alati maailma põhialuseid ning need muutuvad väljapaistvaks.

Katsed luua tänapäeval Ukrainas ühiskondlike protsesside põhialus on kahestanud ühiskonna. Selles mudelis eksisteerib ühiskond üheaegselt kahes aspektis: sotsiaalõiguslikus ja tegelikus (reaalses). Neid võib iseloomustada kui kahte paralleelset kihti (tasandit), mis ei asu mitte vaakumis, vaid ühiskondlike suhete elavates struktuurides. Nendevaheline kaugus on määratud kõigepealt seaduse kui ühiskonnakorralduse regulaatori koha järgi kultuurisüsteemis; teiseks "siin ja praegu" eksisteeriva seadustekogu suutlikkusest olla kehtiv seadus. Ühiskond ja õigus arenevad sünkroonselt. Seda saab murda loomulike või ühiskondlike kataklüsmide tekitamisega. Neid on Ukrainas esile kutsunud nii välised (Kuldhordi sissetung Kiievi–Vene alale 12.–14. sajandil) kui ka sisemised mõjud (70 aastat totalitaarvõimu N Liidus, kus põhipõhjuseks ühiskonna teadvusega manipuleerimine). Despootliku riigikorra pealesundimine võtab üksikisikult suutlikkuse ajalugu muuta või peegeldada. Nii saab ajaloo kulgu peatada või isegi tagurpidi käima panna (tagasipöördumine kogukondliku ühiskonnakorralduse juurde N Liidu kollektiviseerimise käigus). Siinkohal peaks vastama küsimusele, kuidas siis funktsioneerivad Ukraina ühiskonnas äsja loodud seadussüsteem ja uus põhiseadus. Esimesele vastan küsimuse vormis: mida tähendab ebaküpse mütoloogilise teadvusega ühiskonnale võimalus pöörduda vastupidisesse suunda ja kes on selle valiku subjekt? Käesoleva artikli piires jätan selle küsimuse retooriliselt lahtiseks.

Ukraina põhiseaduse rakendumise põhiprobleem on üleminekuaja ühiskondliku reaalsuse dualism, mis võtab ära igasuguse seaduse toetiku, puudutab oma "sündimise" käigus sügavalt filosoofia, sotsioloogia, sotsiaalpsühholoogia elulisi põhialuseid. Riik ja inimesed eksisteerivad ühiskonnas vastavalt nende endi seadustele, mis kattuvad esimestega vaid osaliselt.

Riigivõimu probleem

Riigivõimu probleem tähendab siin ennekõike selgelt õiguslikku küsimust. Ukraina põhiseaduse viiendas paragrahvis on öeldud: "Ukraina ainukeseks võimu allikaks on rahvas, kes on sõltumatu kandja. Rahvas rakendab oma võimu otseselt, riigivõimu organite ja kohalike omavalitsuste kaudu."

Ebaküpse, ideoloogiliselt piiratud N Liidu järgse ühiskonna tingimustes toimub võimude seadustamine nagu Max Weberi stsenaariumi kohaselt. Sõnad "uus mõtteviis", "üldinimsuse väärtuse prioriteet", "demokraatia ja vabadus" loovad tihti vaid meeldiva ümbrise, kuid kaotavad argielus tihti oma sisemise tähenduse. Üksnes aeg, nii võimude kui ka kogu ühiskonna tahe, võivad sellele ümbrisele anda tõelise sisemise tähenduse. Kuid totaalse majandusliku kokkuvarisemise tingimustes toimub nihilism, lootusetuse ja passiivsuse kasv. See ilmutab ennast inimeste paradoksaalses keeldumises kasutada enesemääramise õigust. Sellistes tingimustes, kus nime poolest demokraatlikud valimismehhanismid ja tegevused toetuvad tsiviilühiskonna asutuste nõrkusele ja moonutatud poliitilisele kultuurile,

saavutavad sama võimuloleva partei liidrid täiesti seaduslikult valimisvõidu. Seega on kõik seaduslik ja ring suletud. Ukraina juhtivad politoloogid ennustavad olukorda, mil tulevad ilmsiks rahvast kaugeneva riigivõimu kontrollimatus ning vastutusest ja konkurentsist kõrvalehoidumine. Riigiehitus riigiehituse pärast, mis ei puuduta ühiskonda. Viimased sündmused Ukrainas kinnitavad toodud väidet, samas toovad välja ka kehtivaga rahulolematud jõud.

Riigivõimu piiramise probleem

Jagatud võimu printsiip, mis visandati Põlip Orlõki põhiseaduses ning mille tõi teaduslikku kasutusse (riigivõimu realiseerimise funktsionaalne jaotus) Montesquieu 1748. aastal, ja selle rakendamine on siiani üks usaldusväärseid nüüdisaegseid institutsioonilisi tegureid riigivõimu piiramisel.

Põhiseaduse 6. paragrahvi kohaselt "on Ukraina riigivõim jagatud seadusandlikuks, täidesaatvaks ja kohtulikuks, millest igaüks kasutab oma võimu vastavalt põhiseaduses ettenähtud piiridele ning Ukraina seadustele".

Ukrainas kehtib poolpresidentlik valitsusrežiim, mille ajalooliseks tekkepõhjuseks oli valitsuse stabiilsuse hoidmine. Kuid tulemus, nagu tihti kipub juhtuma, oli vastupidine. Põhiviga oli Ukraina Ministrite Kabineti kahestunud positsioon. Kabinet muutus sõltuvaks parlamendist – *Verhovna Rada*'st – ja presidendist. Selline positsioon sunnib täidesaatvat võimu manööverdama ja tegevusetusse laskuma. Kontekst muutus halvemaks kabineti üksnes kollegiaalse vastutuse tõttu parlamendi ees, ilma isikliku vastutusega. Isegi kollegiaalne vastutus on lühiajaline, sest seda kasutatakse peaministrile ja kabineti liikmetele presidendi poolt antud ülesandel, kuigi määramist peaks kinnitama parlament. Selline on täidesaatva võimu vähese vastutuse põhjus. Riigis valitsevale olukorrale lisavad ebaselgust ning vähendavad vastutust täidesaatva võimu, eriti ministrite kabineti ja presidendi administratsiooni omavahelised suhted. On palju näiteid selle kohta, et tihti asendab viimane valitsust. Seega pole mitte päris juhuslik fakt, et pärast 2002. aasta kevadel toimunud parlamendivalimisi sai Ukraina parlamendi uueks spiikriks just Vladimir Litvin, president Leonid Kutšma endine administratsiooni juht. On tähelepanuväärne, et Ukraina presidendi administratsiooni digitaalne suhtlemine ületab Prantsusmaa oma 20 korda, seejuures on riikide territoorium ja rahvaarv peaaegu ühesugused.

Eelmainitu annab mittetäieliku, kuid iseloomuliku pildi konstitutsioonilistest protsessidest tänapäeva Ukrainas. Kuulutanud valitsevaks õiguslikkuse põhimõtte, mille raames tuleb teha kõik otsused, otsib Ukraina (miinimumina oma sotsiaal-õiguslikus reaalsuses) väljapääsu teel õigusriigiks muutumisel. Kindlasti on sellel teel oma keskne roll õigusreformil, kuid võtmeks Ukraina konstitutsioonilise protsessi mõistmisel näib olevat psühholoogia.

Läbi raskuste Euroopa suunas

Geograafiliselt soodsas kohas asuvad Ukraina viljakad maad on saanud kannatada paljude hävitavate sõdade ja revolutsioonide käes. Sellepärast väärtustatakse Ukrainas rahu ning sise- ja välisprobleemide rahumeelset lahendamist. Kindlasti ei tähenda see poliitilise

võitluse lõppu. Kahjuks on paljud algatused poolel teel just ühiskonna korraldamata ja amorfse iseloomu tõttu. Paljud iseendastmõistetavad demokraatlikud protsessid ei toimi realselt ja enamik rahvastikust ei mõista nende tähtsust ega väärtust. Dekoratiivne Ukraina demokraatia on võimulolevate parteide jaoks väga mugav, kuid rahvale on sellest vähe kasu. See omakorda diskrediteerib tõelist demokraatiat. Ainult kodanikuühiskonnas võib allumise ja subordinatsiooni suhe, mis valitses nõukogude aja ühiskondlikus käitumises, muutuda inimese eneseteostuseks igapäevaelus.

Eelkirjeldatud probleemidele on võimalik leida lahendust ühiskonna kasvamise (küpsemise) ja tugevnemise teel. See tähendab püüdlemist vabadusele, mille on pärinud Ukraina kultuuri läänepoolne osa ja mis väljendub Põlip Orlõki põhiseaduses ning mida pole viimase 300 aasta jooksul kasutatud. See tee läheb ratsionaalsete ja individuaalsete (üksikisiku) panuste arendamise kaudu, liikudes majanduslike vabaduste laiendamise sfäärist ühiskondlike vabaduste laiendamise ja nende tegeliku elluviimise suunas. Sellesse annab oma panuse Euroopa integratsioon ehk Ukraina lähenemine Euroopa Liidu seadustele, milles on oma osa ka Eestil. Põhiseaduslikus sfääris kaasneb see protsess aga areneva tsiviilühiskonna ideega – igavene rännak eesmärgi poole.